

The Discourse of Iran's Territorial Integrity in the Sources of Safavid Historiography

Fatemeh Soheili*

Mohammad Hasan Raznahan**

Ismaeil Changizi Ardehaei***

Abstract:

Preserving territorial integrity is one of the vital ideas of any governments. As the Safavid dynasty took power in Iran, Iran's territorial integrity, which had previously been seriously threatened by domestic and foreign claimants, ... To consolidate their sovereignty, the Safavid rulers needed to define and solidify the elements that highlighted their differences from other countries, while establishing internal unity based on shared characteristics. In their sub-discourses, they introduced their value system, which included Shiism and Iranian nationality with several provinces within their territories, redefined another concept, and presented a way of survival based on other concepts by emphasizing differences in religion, nationality, language, culture, and so on. Accordingly, by employing discourse analysis from Ruth Wodak's perspective and focusing on the two basic notions of "self versus the other" and "survival," the present study aimed to analyze Iran's territorial integrity during this period and examine the features of this discourse.

Introduction

Following the fall of the Ilkhanate dynasty in Iran, the emergence of local centers of power and their conflicts triggered a period of internal political strife. Then, each local power had a political control over a portion of Iran and there was an internal strife among them over territorial expansion. With the conquest of Iran, Timur emerged as the most powerful ruler under such circumstances. After his death, other local powers were able to reclaim some of their lost lands. In fact, despite the occasional rise of powerful rulers, political dispersal, internal strife, and external threats were the hallmarks of Iran from the Timurid period to the

---

* Ph.D student, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran

** Associate professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran

(Corresponding Author) raznahan@khu.ac.ir

*** Assistant professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran

advent of the Safavids. Numerous centers of political power, as well as rivalry and differences among them, made the Ottomans a very dangerous rival.

Although the AqQoyunlus ruled in Iran, they were plagued by internal unrest and foreign disputes. Despite strong rivals, such as the Ottomans, whose rule was based on land development and acquisition of neighboring lands, a certain level of political concentration and social cohesion was required to enable the formation of resistance fronts against foreign conflicts. The Moghul Empire had political conflicts with Iran in northern Uzbekistan and eastern Iran, particularly over important regions like Kandahar. The Ottomans staked claims and occasionally attacked Iranian borders in western Iran as well. The dispersion of local powers combined with the insecurity of the central government made political changes more necessary and critical.

The Safavid dynasty seized power in Iran when, in addition to the regional centers of power, such as the Ottomans, Uzbeks, and the Mongols of India (the Mongol Empire), who were Sunnis and occasionally attacked Iranian borders under the guise of expanding their borders, several other factors contributed to Iran's unstable position. Intellectual and technological changes, such as geographical explorations, new trade routes, and willingness of European countries to engage with Asian countries, all had an impact on the West's and East's actions. Despite the dispersal of political power and weakness of Iran's rulers, the desire to develop regional powers and European trade motives could pose a serious threat to Iran's territorial integrity. In such a historical context, the Iranians' primary concern was political unity and preservation of territorial integrity. After seizing power, the Safavids gradually defined and implemented certain concepts to strengthen their position and, of course, preserve Iran's integrity. The first step in doing so was to internalize values in the society to properly set the border between "us" as Shiite Iranians living within Iran's geographical borders and other religions, nationalities, and governments and redefine a new identity for the people against the "other", based on which some solutions could be achieved to maintain and preserve Iran's unity and territorial integrity besides ensuring the survival of the dynasty and independence of the country.

In general, this study examined the Safavids' political discourse in terms of ensuring the country's border security and territorial integrity given the profound changes it wrought in the country's history and future and even its current situation. The reason for this was that the Safavids established some patterns and norms in governance that were later replicated to form an important part of Iran's territorial identity as a value system of Iranian society. In terms of the concepts used in this research, the study focused on Iran's unity, identity, and borders. However, the present research attempted to present a methodical analysis using Ruth Wodak's discourse analysis and apply the theory of history as it was possible to use history for generalizing or analyzing the present and future times by re-examining it through analytical approaches.

Materials & Methods

The current study was based on the historical sources of the Safavid period, while adopting the theoretical framework of Ruth Wodak's discourse analysis, which had a strong potential for reinterpreting Safavid Iran's historical events besides describing the related text and contexts.

Discussion of Results & Conclusion

The purpose of this research was to examine the Safavids' generated concepts of Iran's territorial integrity and answer the question of what notions they used in their discourse to protect the country's territorial integrity or what concepts they defined following their goals and what effects this had on the development and consolidation of the country's existence. Based on what was said, it seemed that the Safavid dynasty effectively utilized identity elements, such as religion and nationality, to produce concepts and unity. By emphasizing their own and others' differences, they established a kind of border between Iran and Iranians under the rule of Shiite Safavid and non-Iranian infidels to Shiites in the geographical areas other than Iran. Internalization of these values occurred as long as governance in discourse and performance was faithful to these concepts. However, the legitimacy of the dynasty and territorial integrity of the country were gradually weakened and damaged by the rulers' bias every now and then.

Keywords:

territorial integrity, Ruth Wodak's discourse analysis, Safavid dynasty, nationality, religion

References

A: Books

1. Afushta-yi Natanzi, M. (1994). *Naqavat al-asar fi Zikr al-akhyar*. Ehsan Ishraghi (Ed.), Tehran, Scientific and cultural publications.
2. Anvari, H. (2003). *Farhang-e Bozorg-e Sokhan*. Tehran, Sokhan Publication.
3. Ashraf, A. (2016). *Iranian identity from the ancient Iran to the end of Pahlavi era*. Hamid Ahmadi (Trans.), Tehran, Ney Publication.
4. Bashir, H. (2006). *Discourse Analysis is a window to Discover of the Unspoken*. Tehran, Imam Sadegh University Publication.
5. Browne, E. G. (n.d). *Tarikh-e Adabiat-e Iran as Aghaz-e ahdeSafavieh ta zaman-e Hazer*. Rashid Yasemi (Trans.), Tehran, Ketabkhaneh Ibn Sina Publication.
6. Burr, V. (2015). *Social constructionism*. Ashkan Salehi (Trans.), Tehran, Ney Publication.
7. Chardin, J. (1993). *Safarnameh-e Chardin*. Eghbal Yaghmaie (Trans.), Tehran, Toos Publication.
8. Della Valle, P. (1969). *Safarnameh-e DellaValle*. Shoa-ol-din Shafa (Trans.), Tehran, Bongah Nashrva Tarjomeh Ketab.

9. Der Hovhanian, Harootun, (2000), History of New Julfa, Leon Minassian and M.A Mussavi Fereydani (Trans.), Isfahan: Zende Rood and Naghsh-e Khorshid
10. Deslandes, A. D. (1976). Zibaiehaye Iran. Mohsen Saba (Ed.), Tehran, Anjoman Doostdaran-e Ketab Publication.
11. Du Cerceau, J. A. (2012). Elalesoghoote Shah Soltan Hossein. Valiolallah Shadan (Trans.), Tehran, Keteb Sara Publication.
12. Fereydounbeg (1857). Munsheat al-Salatin. Istanbul.
13. Figueroa, Garcia de Silva, (1984). Safarnameh-e Figueroa. Gholamreza Samiei (Trans.), Tehran, No Publication.
14. Gardner, B. (2004). The East India Company. Halimi, K. and Khoshkalam, M. (Trans.), Tehran, Pazhooh Publication.
15. Ghaem Maghami, J. (1969). One hundred and fifty historical documents from Jalayerian to Pahlavi. Tehran, Artesh Shahanshahi Iran Publication.
16. Ghaffari Qazvini, Q. A. (1964). Tarikh-e Jahan Ara. Hassan Naraghi (Ed.), Tehran, Ketabforooshi Hafez.
17. Hoseini Astar Abadi, Hosein ibn Morteza (1987). Az Sheikh Safi ta Shah Safi. Ehsan Ishraghi (Ed.), Tehran, Elmi Publication.
18. Hoseini Ghomi, Ahmad ibn Sharaf-o-din (2004). Kholasat o Tavarikh. Ehsan Ishraghi (Ed.), Tehran, Tehran University Publication.
19. Ibn Bazaz, T. (1995). Safvat Al-Safa. Gholam Reza Tabatabai (Ed.), Tehran, Zaryab Publication.
20. Iskandar beg Munshi (1935). Tarikh-i-alam-ara-yi Abbasi. Iraj Afshar (Ed.), Tehran, Dar-ol-tebaye Agha Seyyed Morteza.
21. Janabdi, M. (1999). Rauzayh Safaviyeh. Gholam Reza Tabatabai (Ed.), Tehran, Dr Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
22. Jenkinson, A. and Others. British travelogues in Iran. Sasan Tahmasbi (Trans.), Ghom, Malek Museum.
23. Jorgensen, M. and Philips, L. (2012). Discourse Analysis Theory and Method. Hadi Jalili (Trans.), Tehran, Ney Publication.
24. Kaempfer, E. (1984). Safarname-e Kaempfer. Keikavous Jahandari (Trans.), Tehran, Kharazmi Publication.
25. Khand Mir, A. M. (1991). Tarikh-i Shah Ismaeilva Shah Tahmasp-e Safavi. Mohammad Ali Jarrahi (Ed.), Tehran, Gostareh Publication.
26. Khand Mir, Ghiyas-al-din (2001). Habib alsiar. Mohammad Dabir Siaghi (Ed.), Tehran, Khayyam Publication.
27. Marashi, M. T. (1985). Tarikh-e Khandan-e Marashi-e Mazandaran. Manouchehr Sotoudeh (Ed.), Tehran, Etelaat Publication.
28. Mirza Samia (1989). Tazkeratol Molouk. Mohammad Dabir Siaghi (Ed.), Tehran, Amir Kabir Publication.
29. Mojtahed Zadeh, P. (1999). The Amirs of Borderlands and Eastern Iranian Border. Hamid Reza Malaknoori (Trans.), Tehran, Shirazeh Publication.

30. Mostofi, Bafghi, M. M. (2006). Jame Mofidi. Iraj Afshar (Ed.), Tehran, Asatir Publication.
31. Mousavi Fendereski, Abu Taleb Ibn Jalal-e din Mirza (2009). Tohfato Alamdarosafvaahval-e Shah Sultan Hosein. Rasoul Jafarian (Ed.), Tehran, the Parliamentary Library of Iran.
32. Nasiri, M. E. (1994). Dastour-e Shahriaran. Mohammad Naser Nasiri Moghaddam (Ed.), Tehran, Dr. Mahmoud Afshar Endowment.
33. Nik Zamir, A. and Hojjati, E. (2003). Security and the Persian Gulf. Tehran, Porseman Publication.
34. Olearius, A. (1985). Safarnameh-e Olearius. Ahmad behpoor (Trans.), Tehran, Sazman-e Chap va Entesharativa Farhangi-ye Ebtakar.
35. Olovier, G. A. (1992). Safarnameh-e Olovier. Mohammad Taher Mirza (Trans.), Gholam Reza Varahram (Ed.), Tehran, Etelaat Publication.
36. Otter, J. (1985). Safarnameh-e Otter. Ali Eghbali (Trans.), Tehran, Javidan Publication.
37. Romellou, H. B. (1968). Ahsan-ol-Tavarikh. Abdolhosein Navaei (Ed.), Tehran, Shams Publication.
38. Roemer, H. R. (2010). The Safavid Period in the Cambridge History of Iran. Yaghoob Azhand (Trans.), Tehran, Jami Publication.
39. Safarnameh-haye-Venisiandar Iran. Manoochehr Amiri (Trans.), Tehran, Kharazmi Publication.
40. Savory, R. (2003). Iran under the Safavids. Kambiz Azizi (Trans), Tehran, Markaz Publication.
41. Sefatgol, Mansur, (2009), The rise and fall of the Safavids, Tehran, Kanoon Andishe Javan.
42. Shamlu, V. G. (1996). Ghesas-al-Khaghani. Seyed Hasan Sadat Naseri (Ed.), Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance Publication.
43. Shaw Stanford, J. (1991). History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Mahmud Ramadzadeh (Trans.), Mashhad, Astan Ghods Razavi Publication.
44. Shirazi, A. B. (1990). Takmelat-ol-Akhbar. Abdolhosein Navaie (Ed.), Tehran, Ney Publication.
45. Shoshtari, Q. N. (1986). Majales-al-momenin. Tehran, Ketab Forushi Islamieh.
46. Soltani, S. A. A. (2006). Power-Discourse-Language. Tehran, Ney Publication.
47. Tavernier, J. B. (1983). Safarnameh-e Tavernier. Abo Torab Noori (Trans.), Tehran, Ketabkhaneh Sanaie.
48. Unknown (1985). Alam Araye Safavi. Yaddollah Shokri (Ed.), Tehran, Etelaat Publication.
49. Unknown (1987). Jahangoshay-e Khaghan. Allah Deta Moztaar (Ed.), Islam Abad, Markez Tahghighat Farsi.
50. Valeh Isfahani, M. Y. (1993). Khold-e Barin. Hashem Mohaddes (Ed.), Tehran, Dr. Mahmoud Afshar Endowment.

51. _____ (2001). *Iran dar Zaman-e Shah Safi Va Shah Abbas Dovom*. Mohammad Reza Nasiri (Ed.), Tehran, Anjoman Asarva Mafakher Farhangi.

Articles:

52. Goudarzi, B. (2011). Seonurnameh in Safavid period. *Historical Science Research*, 3(2), pp. 101-112.

53. Hafeznia, M. R. and Gholizadeh, A. (2007). Safavid State and Iranian Identity. *Journal of National Studies*, 8(4), pp. 3-28.

54. Kasraei, M. S. and Poozesh Shirazi. A. (2009). Laclau and Mouffe's Discourse Theory as an Effective Tool for Understanding and Explaining Political Phenomenon. *Journal of Politics*, 39(3), pp. 339-360.

55. Namvar Motlagh, B. and Kangarani, M. (2009). From Intertextual Analysis to Interdiscursive Analysis. *Research Journal of the Iranian Academy of Art*, 12(3), Vol. 2, pp. 73-94.

56. Soltani, S. A. A. (2004). Discourse analysis as theory and method. *Journal of Political Science*, (28), pp. 153-180.

فصل نامه پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره اول (پیاپی ۴۹)، بهار ۱۴۰۰، صص ۱۰۶ - ۸۹

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۶/۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۶/۳۱

Doi: <http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2021.130280.2246>

گفتمان تمامیت ارضی ایران در منابع تاریخ‌نگاری دوره صفویه

سیده فاطمه سهیلی* - محمدحسن رازنهان** - اسماعیل چنگیزی اردهایی***

چکیده

حفظ تمامیت ارضی از جمله آرمان‌های حیاتی هر حکومتی است. با روی کار آمدن خاندان صفویه در ایران، تمامیت ارضی کشور که تا پیش از آن مدعیان داخلی و خارجی به شدت آن را تهدید می‌کردند و در مخاطره بود، رنگ یکپارچگی به خود گرفت. حاکمان صفوی برای تقویت مبانی حاکمیتی خود نیازمند تعریف و قوام‌بخشی به عناصری بودند که ضمن تثبیت وحدت درونی، براساس داشتن ویژگی‌های مشترک، بر تمایزها و تفاوت‌های آنها با دیگر کشورها نیز تأکید کند. آنها نظام معنایی خود را با عناصری نظیر مذهب شیعه و ملیت ایرانی در خرده گفتمان‌های تابع خود القا کردند و در کنار آن، با برجسته‌سازی تفاوت‌ها در مذهب، ملیت، زبان، فرهنگ و... مفهوم «دیگری» را بازتعریف کردند و نحوه «بقا» و ماندگاری را با توجه به آن ارائه کردند.

بر این اساس، پژوهش حاضر درصدد است با در پیش گرفتن چارچوب نظری تحلیل گفتمان از منظر روث وداک (Ruth Wodak) و تمرکز بر دو محور اساسی «گفتمان خود در تقابل با دیگری» و «بقا»، گفتمان تمامیت ارضی ایران را در این دوران تحلیل کند و ویژگی‌های این گفتمان را بررسی کند. در پرتو رویکرد وداکی به این نتیجه می‌رسیم گزاره‌های «برجسته‌سازی خود و اغراق و بزرگ‌نمایی» درباره مؤلفه‌های گفتمان صفوی و نیز تحقیر و میزگردن عثمانی و ازبکان و گورکانیان به روشنی نشان‌دهنده آگاهی تاریخ‌نگاران عصر صفوی از تمایز با دیگران است تا این‌گونه گفتمان تمامیت خواهانه صفویه را قوام بخشند.

واژه‌های کلیدی: تمامیت ارضی، روش تحلیل گفتمان روث وداک، صفویه، ملیت و مذهب.

* دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. Std_yas.soheili@khu.ac.ir

** دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. (نویسنده مسؤل) raznahan@khu.ac.ir

*** استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. changizi@khu.ac.ir

مقدمه

بود که خاندان صفوی روابط خارجی خود را شکل داد (صفت گل، ۱۳۸۸: ۱۶۲).

قدرت‌گیری خاندان صفوی با کانون‌های قدرت منطقه‌ای مانند عثمانی و ازبکان و اندکی بعد با مغولان هند (گورکانیان)، با صبغهٔ مذهب اهل تسنن، معاصر بود. این امر در آینده، اصطکاک قدرت و منافع را امری اجتناب‌ناپذیر می‌کرد. تغییرات فکری و تکنولوژیکی مانند اکتشافات جغرافیایی و راه‌های جدید تجاری و نیز روی آوردن غرب به ممالک آسیایی در اروپا، به‌نحوی بر معادلات و معاملات غرب و شرق تأثیر گذاشته بود. تمایل به گسترش قدرت‌های منطقه‌ای و انگیزه‌های تجاری اروپایی‌ها، باوجود پراکندگی قدرت سیاسی و ضعف حکام ایران‌زمین، ممکن بود تمامیت ارضی ایران را به شدت تهدید کند.

در چنین بستر تاریخی، وحدت سیاسی و حفظ تمامیت ارضی مهم‌ترین دغدغهٔ ایرانی‌ها بود و صفویه پس از به دست گرفتن حکومت، برای تحکیم موقعیت خود و صد البته یکپارچگی و حفظ تمامیت ایران، رفته‌رفته مفاهیم ویژه‌ای تعریف کرد و به اجرا گذاشت. نخستین گام در این راستا، درونی کردن ارزش‌هایی در میان جامعه بود تا مرز میان «ما» ایرانی‌های شیعهٔ ساکن در مرزهای جغرافیایی کشور را با مذاهب و ادیان و ملیت‌ها و حکومت‌های دیگر به‌درستی تفکیک کند و در مقابل «دیگری»، هویت نوینی برای مردم بازتعریف کند. هویتی که براساس آن به راهکارهایی برای حفظ و دوام وحدت و تمامیت ارضی ایران دست یافت تا از آن راه، بقای سلسله و استقلال کشور تضمین شود.

به طور کلی بررسی گفتمان سیاسی صفویه از منظر مسئلهٔ تأمین امنیت سرحدات و تمامیت ارضی کشور، با توجه به تحول ژرفی که در تاریخ و آینده و

تمامیت ارضی از آن رو که بیان‌کنندهٔ محدودهٔ مشخص و حد جغرافیایی برای اعمال اقتدار هر حاکمیتی است، آرمانی حیاتی محسوب می‌شود. «مرز» از مفاهیم اصلی تمامیت ارضی و به معنای خط فارق میان خاک و قلمرو دو کشور است و مفهوم تاحدودی جدیدی است که در سدهٔ نوزدهم میلادی در جغرافیای سیاسی به کار گرفته شد. پیش از سدهٔ نوزدهم میلادی کشورها را با سرحد از یکدیگر تفکیک می‌کردند که در جغرافیای سیاسی مفهومی کهن بود و به معنای حد جلویی و بیرونی متصرفات بود. سرحدات ایران در درازای تاریخ متغیر بود و به ضعف و قدرت دولت‌های مرکزی ایران و نیز تعدیات همسایگان بستگی داشت و تغییر می‌کرد (مجتهدزاده، ۱۳۷۸: ۴۲).

در متون صفویه سنور (se(o)nur) به معنای مرز و حد و ناحیهٔ مرزی است و در مواقعی سرزمین، نزدیک‌ترین مفهوم به این معنی است و از این دوران سنورنامه‌هایی باقی مانده است. سنورنامه‌چه «قراردادی است که بین سران دو کشور برای تعیین مرز بسته می‌شده است» (انوری، ۱۳۸۲: ۴۲۸۴/۵) و براساس اسناد برجای مانده، سنورنامه «جزئیات نسبتاً دقیقی از خط مرزی دو طرف دارد» (گودرزی، ۱۳۹۰: ۱۰۵)؛ حتی تعیین می‌کند سرحد از چه روستاها و رودها و مناطقی عبور می‌کند.

پادشاهان سلسلهٔ صفویه (۹۰۶ تا ۱۱۳۵ ق/۱۵۰۱ تا ۱۷۲۲ م) برای حفظ تمامیت ارضی و موجودیت ایران در برابر تهاجم‌های نظامی همسایه‌ها می‌کوشیدند با ایجاد عرصه‌های پیرامونی و یافتن متحدانی در سطح بین‌المللی، قلمرو پادشاهی صفویه را ایمن کنند؛ در عین حال نیز زمینه را برای رفاه و رونق اقتصادی آماده کنند. در پی چنین توجیه‌هایی

the Safavid Period: Dynastic Pre-eminence and Urban Pride» با تأکید بر برخی شهرها نظیر اصفهان و قزوین، هویت و نظریه ایران را در دوره صفوی بررسی کرده است. محمدرضا حافظ‌نیا و علی‌ولی قلی‌زاده در مقاله «دولت صفوی و هویت ایرانی» نقش موقعیت ژئوپلیتیکی ایران و تأثیر آن را بر هویت ایران در عصر صفویه واکاوی کرده‌اند؛ اما هیچ‌یک از این آثار از چارچوب نظری وداک استفاده نکرده‌اند.

الف. چارچوب نظری پژوهش. رویکرد تحلیل گفتمانی وداک^۱:

وداک در روش تحلیلی خود از پانزده موضع رتوریک^۲ نام برده است که با توجه به موضوع پژوهش حاضر، آن دست از مفاهیم او استفاده شده‌اند که قابلیت انطباق و کاربرد با این گفتار را دارند. این مفاهیم با توجه به موضوع مدنظر، مباحثی مانند دین، هویت، خود و دیگری، بقا و تنازع را شامل می‌شوند (wodak, 2001: 157- 162). مفاهیمی که در الگوسازی مفهومی برای اجرای این مقاله، یاری‌رسان و ضروری‌اند.

دو سطح از نظریه گفتمان روث وداک که اهمیت رویکرد تاریخی گفتمانی دارند عبارت‌اند از: ۱. روابط بینامتنی^۳ و بیناگفتمانی^۴؛ ۲. بافت‌های تاریخی و سیاسی و اجتماعی که کردارهای گفتمانی در آن جای دارند و با آن مرتبط‌اند (wodak, 2015: 88-89).

این دو رویکرد بر تاریخ، در حکم عنصر اصلی بسترسازی گفتمانی تمرکز می‌یابند. این نوع بسترسازی گفتمان‌های مربوط را هم به طور هم‌زمانی و هم به صورت در زمانی تعیین می‌کند. در این رویکرد، نکته مهم نقشی است که برای اطلاعات تاریخی در نحوه روایت و تحلیل متن قائل است؛ در واقع تأکید آن بر سطوح فراتر از متن و بافت فرهنگی، اجتماعی و تاریخی است. در این رویکرد،

حتی وضعیت کنونی کشور ایجاد کرد، امری است که در این پژوهش تلاش شده است دنبال شود؛ چون حکومت صفویه الگوها و هنجارهایی در کشورداری رقم زد که پایه‌های آن در دوره‌های آینده بازتولید شد و با خود، بخش مهمی از هویت سرزمینی ایران را با نام نظام معنایی ارزشی جامعه ایران شکل داد.

درباره مسئله و مفاهیم به کاررفته در این پژوهش، کمابیش پژوهش‌هایی حول محور وحدت و هویت و مرزهای ایران صورت گرفته است؛ ولی پژوهش کنونی می‌کوشد با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روث وداک، تحلیلی روشمند ارائه کند و به کاربست نظریه در تاریخ همت گمارد؛ همچنین با بازخوانی تاریخ همراه با چارچوب‌های تحلیلی، امکان استفاده از تاریخ را برای تعمیم یا تحلیل زمان کنونی و آینده تا حد توان فراهم آورد.

پژوهش حاضر با اتخاذ چارچوب نظری تحلیل گفتمان روث وداک که علاوه بر توصیف متن و زمینه‌ها، برای بازتفسیر رخداد‌های تاریخی ایران دوره صفوی نیز توانایی شگفتی دارد، می‌کوشد تعاریف بازتولیده شده صفویه در باب تمامیت ارضی کشور را بررسی کند؛ همچنین به این پرسش پاسخ دهد: صفویه برای صیانت از تمامیت ارضی ایران چه مفاهیمی را در گفتمان خود به خدمت گرفت یا چه مفاهیمی را به نحوی در راستای اهداف خود تعریف کرد و این مهم در تکوین و تثبیت موجودیت ایران چه تأثیراتی داشته است؟

تاکنون پژوهش مشخصی درباره این موضوع صورت نگرفته است؛ اما کمابیش پژوهش‌هایی درباره درگیری مرزی و استقلال و تمامیت ارضی کشور و دیگر مفاهیم به کاررفته در این گفتار، نظیر وحدت و هویت، صورت گرفته است. رودی متی (Rudolph Mathee) در مقاله «The Idea of Iran in

تیین بستر اجتماعی و فرهنگی و سیاسی جامعه صفوی و حکومتگران آن با مفصل‌بندی تاریخی گفتمان‌ها شکل می‌گیرد. براساس این رویکرد، زبان هم منعکس‌کننده و هم سازنده فرایند تعاملات اجتماعی است و سه نظریه مهم در پی دارد: گفتمان همواره متضمن قدرت و ایدئولوژی است؛ گفتمان همواره تاریخی است؛ خوانندگان و شنوندگان براساس اطلاعات و دانش پس‌زمینه‌ای و موقعیت خود، از هر رویداد ارتباطی تعابیر متفاوتی دارند (سلطانی، ۱۳۸۴: ۵۵ تا ۵۷).

به نظر وداک، زبان در تحلیل انتقادی گفتمان، قدرت مهمی دارد. با کمک زبان است که قدرتمندان، قدرت را به چنگ می‌آورند؛ به همین علت است که تحلیل انتقادی گفتمان برای بررسی چگونگی اعمال قدرت، زبانی را تجزیه و تحلیل می‌کند که صاحبان قدرت به کار می‌برند (Wodak, 2001: 66).

در این پژوهش درنهایت، مفصل‌بندی در حکم عملی است که میان عناصر پراکنده ارتباط برقرار می‌کند؛ به گونه‌ای که هویت و معنای این عناصر در نتیجه این عمل، اصلاح و تعدیل می‌شود. هدف این است که این گفتمان‌ها هر یک به شیوه‌ای معنادار و با نظمی ویژه به هم مرتبط شوند و درباره دال مرکزی و کلیدی جایابی شوند و در راستای مفهوم محوری استقلال و چند مؤلفه مرتبط با این مفهوم کانونی به خدمت گرفته شوند.

ب. مفهوم شناسی گفتمان: واژه گفتمان از واژه

فرانسوی (Discourse) و واژه لاتین (Discursus) به معنی گفت و گو و محاوره و گفتار (بشیر، ۱۳۸۴: ۹) برگرفته شده است. گفتمان عبارت است از زبان استفاده شده یا زبان کاربردی نه زبان به‌مثابه نظامی انتزاعی و مجرد. درحقیقت، اصطلاح گفتمان در اشاره به نمونه‌ای از کاربرد موقعیت‌مند زبان به کار می‌رود.

«این نمونه اغلب عبارت از مکالمه یا نوع دیگری از تعامل گفتاری است؛ اما می‌توان آن را به هر نوع متن نوشتاری نیز اطلاق کرد» (بر، ۱۳۹۴: ۸۱). افزون‌بر اندیشه و گفتار، گفتمان بر رفتار ما با دیگران و دیگران با ما نیز تأثیر بسزایی می‌گذارد. از این رو، گفتمان زبان و حتی کنش را نیز شامل می‌شود (بر، ۱۳۹۴: ۸۱).

حوزه گفتمان‌گونگی: حوزه‌ای برای نگهداری

معانی احتمالی نشانه‌هایی که در مفصل‌بندی از گفتمان طرد می‌شود یا به تعبیر یورگنسن و فیلیپس (jorgensen & phillips) مخزنی برای نگهداری «مازاد معنا» تولید شده به وسیله عمل مفصل‌بندی است (یورگنسن، ۱۳۹۱: ۵۹).

دال و مدلول: دال‌ها ممکن است افراد و واژه‌ها و

نمادهای ویژه یا مفاهیم باشند. این مجموعه را باید انتزاعی یا حقیقی در نظر گرفت که هر کدام معنای ویژه خود را می‌دهند. در میان تمامی دال‌های هر گفتمان، شخص یا نماد یا مفهومی را که سایر دال‌ها به آن وابسته‌اند، «دال مرکزی» می‌گویند. «دال شناور» گفتمانی است که مدلول آن ثابت نیست و تغییر می‌کند (سلطانی، ۱۳۹۱: ۷۳ تا ۸۳) و معنا و مفهوم دال شناور، دگرگونی دائمی دارد. در نظریه لاکلا و موفه (Laclau & Mouffe) با ایجاد ساختاری میان عناصر موجود، گفتمانی ویژه ایجاد می‌کنند و با ایجاد ارتباط بین مفاهیم، کلی منسجم به دست می‌آورند (کسرای، ۱۳۸۸: ۳۴۵).

قدرت و ایدئولوژی در گفتمان سیاسی صفویه

ساختار سیاسی‌اداری حکومت صفویه براساس سلسله‌مراتب و در پی پیوند قدرت و نظریه بود و در زمان شاه اسماعیل زده شد. نخستین گام‌های تحکیم اقتدار صفویه در پیوند نظریه برخاسته از مذهب با قدرت بود. در رأس ساختار حکومت صفوی به ترتیب

علما و روحانیان، این ساختار را به سمت نظریه مد نظر خود بردند. این امر با تغییر دال‌های شناور، در دوران سلطنت شاهان مختلف صفوی ادامه می‌یافت و براساس فرایند گفتمان موجود، اجتماع و فرهنگ جدید بازسازی می‌شد.

با رویکرد خاص وداک درباره جامعه و تاریخ، در موقعیت‌های ویژه و متفاوت، بین گفتمان شاهان و منصوبان صفوی با نهادها و ساختار اجتماعی برساخته شده، رابطه دیالکتیکی برقرار بود. گفتمان‌های عصر صفوی که براساس دال‌های اصلی بیان و به کار بسته می‌شد، از نظر جامعه و اوضاع اجتماعی، بازسازی نیز می‌شدند. همان گونه که تشیع بین مردم نواحی مختلف وجود داشت، به ساخته شدن جامعه‌ای شیعی براساس گفتمان شاهان کمک می‌کرد. تعدی و حمله‌های عثمانی و ازبک‌ها هم‌زمان مردم را به گفتمان وحدت‌گرایی و تمرکز حکومت، بیشتر سوق می‌داد؛ پس این گونه شاهان موفق می‌شدند گفتمان‌هایی را برای بقای خود و استمرار حکمرانی بیان کنند که به هویت‌سازی منجر شود. مورخان این دوره هم در همین راستا، با بازتاب گفتمان‌های قدرت و نظریه و توصیف رخداد‌های تاریخی، این گفتمان را تحکیم می‌کردند.

بر این اساس، حکومت صفویه در سطوح مختلف، قدرت را در داخل سرزمین به کار گرفت و با تثبیت موقعیت خود، موفق شد به مفهوم و ماهیت قدرت وداک نزدیک شود؛ یعنی قدرت از سویی عاملی برای کنترل ساختار، روابط، تعامل و کنش‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و برساخت بود و از سویی دیگر، ایجادکننده وضع اجتماعی موجود.

مفهوم «خود» در گفتمان صفوی

در دوره صفویه مفاهیمی نوظهور پا به میدان گذاشتند که در دوره‌های پیشین وجود نداشتند و به

شاه، صاحب‌منصبان لشکری و کشوری و مذهبی، والیان و بیگلریگی‌ها حضور داشتند. ساخت سیاسی ایران با وجود متمرکزبودن در دوره صفویه، به علت تفاوت‌های فرهنگی و زبانی مذهبی و.. موجود در بین ایالت‌ها و ولایت‌ها (گودرزی، ۱۳۸۷: ۲۱۱)، شکننده و به شدت آسیب‌پذیر بود. از این رو شاهان این سلسله به مرور، تلاش در راستای یکپارچگی فرهنگی را نیز دنبال کردند.

همان گونه که حکومت صفویه در سطوح مختلف، قدرت را داخل سرزمین به کار گرفت و خود را تثبیت کرد، موفق شد به مفهوم و ماهیت قدرت وداک نزدیک شود؛ یعنی قدرت، عاملی برای کنترل ساختار، روابط، تعامل و کنش‌های مختلف سیاسی و اجتماعی و فرهنگی و ایجادکننده موقعیت اجتماعی موجود شد. در سیر تحول تاریخی صفویه وجود رابطه بین زبان با قدرت و اقدامات شاهان، در تغییر نظام و ساخت قدرت و تحول اجتماعی، درخور بررسی است (کلانتری، ۱۳۸۸: ۲۰).

برای نمونه، سیاست تبدیل اراضی ممالک به خاصه در زمینه اراضی به دست‌آمده توسط شاهان صفوی در داخل حدود و ثغور سرزمینی، چه برای از بین بردن قدرت‌های کوچک محلی و چه با هدف تأمین دستمزد سربازان و چه منبعی برای درآمد شاه، در گفتمان قدرت موجود به اجرا درآمد. شاه هر ساله این کمک‌ها را به حاکم به صورت برات می‌داد؛ چنانکه در سال ۱۱۰۶ق/۱۶۹۵م، دوازده هزار تومان برای موجب مستحفظان سرحد قندهار به تحویل‌داری یوزباشی و بیگلریگی آن داده شد (میرزاسمیعا، ۱۳۶۸: ۶).

شاهان این سلسله با به خدمت گرفتن زبان برای قدرت و با کمک دیگر دال‌ها مانند دیگرسازی و هویت‌بخشی موفق شدند در ساختار قدرت تغییراتی ایجاد کنند و با بهره‌گیری از مذهب جدید و زبان

نوعی، برساخته گفتمانی شاهان صفوی محسوب می‌شوند؛ از جمله آنها گفتمان مرزسازی یا محروسه‌پنداری سرزمین ایران است. در متون دوره صفویه از مرز با نام «سنور» نیز یاد می‌شد (اسکندریک منشی، ۱۳۱۴: ۵۰۵، ۳۰۰، ۲ و...).

از این منظر، رابطه با سرزمین‌های مختلف به گونه‌ای متفاوت رقم می‌خورد که براساس دفاع از سرزمین بود و همچنین روابط ویژه اقتصادی و مذهبی را دربرمی‌گرفت. در واقع به صورت کلی، حفظ چارچوب و قالب سرزمینی برای کشور تعریف می‌شد و در گفتمان مفهوم خود قرار می‌گرفت. انتخاب تبریز به پایتختی و استفاده از تشکیلات اداری ترکمن‌ها، به نوعی در راستای تحکیم هویت و موقعیت خود بود. اسماعیل به خود «به دیده جانشین و وارث به حق پدر بزرگش، اوزون حسن آق‌قویونلو، هم می‌نگریست» (رویمر، ۱۳۸۹: ۴۲). هرچند پس از شکست چالدران، برای شاهان صفویه تبریز دیگر جذابیت سابق را نداشت و آنها ترجیح دادند بیشتر در ارتفاعات مستقر شوند یا از عثمانی‌ها فاصله بگیرند و در شرق یا مرکز ایران تمرکز یابند (رویمر، ۱۳۸۹: ۳۳ تا ۴۵).

شاه تهماسب خطه قزوین را از آن رو «که وسط ممالک محروسه افتاده و از حیث قشلاق و نزدیکی به امصار و بلاد بهترین دیگر بلاد است» (قمی، ۱۳۸۳: ۳۷۸) در حکم دارالسلطنه خود انتخاب کرد. یکی از پیامدهای این گزینش، رونق هنر و معماری و صنعت و رشد جمعیت در این شهر بود؛ به گونه‌ای که حتی در اواخر دوره صفویه، این شهر همچنان عظیم و ثروتمند و پرجمعیت به نظر می‌رسید (اوتر، ۱۳۶۳: ۱۱۲)؛ ولی در انتخاب اصفهان در زمان شاه عباس اول، علاوه بر ملاحظات امنیتی و قرارگرفتن در مرکز قلمرو و دوری از عثمانی و ازبکان، نزدیکی به خلیج فارس برای شکوفایی تجارت نیز مدنظر قرار گرفت؛ از این رو به

صنعتی کردن شهر و استخراج معادن و بافندگی و... نیز بسیار توجه شد (دالیو فریر، ۱۳۸۸: ۳۱۲ تا ۳۱۶).

گفتمان شاه عباس اول که برپایه ایجاد هویتی مستقل بود، با انتخاب حساب‌شده اصفهان در حکم پایتخت، جنبه‌های تجاری و نظامی و امنیتی را هم مدنظر داشت؛ به گونه‌ای که در تجارت و صنعت از دانش خودی و بومی بهره گرفت. در رقابت با عثمانی و در راستای میدان کنش برای ایجاد «خود» در مقابل «دیگری»، به جای باب عالی عثمانی که در قرن سیزده قمری/نوزده میلادی محل کار وزیر اعظم بود، عالی قاپو را در اصفهان بنا کرد. محلی که خود نقطه ثقلی برای هنرنمایی و همچنین تجارت در برابر عثمانی و دیگر کشورهای اروپایی بود. برای نمایش این شکوه متمایز، میدان نقش جهان را برافراشت که مکانی برای دیدار با سفرا و مقام‌های خارجی باشد تا زمینه فرهنگی متفاوت خود را نیز به آنها نشان دهد؛ همچنین برخی بازی‌های بومی یا به تعبیر فیگوروا (Figuroa) «تمرین‌های نظامی مرسوم ایرانیان» (فیگوروا، ۱۳۶۳: ۲۱۲) از جمله چوگان و قیق‌اندازی،^۵ نوعی تیراندازی از روی اسب، (جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۲۷۷/۱) را نیز برای برجسته‌کردن این تمایز هویتی در آن مکان برگزار کرد (سیوری، ۱۳۸۲: ۱۵۶ تا ۱۶۰).

براساس گفتمان خود، در جداسازی سرزمینی و سپس انتخاب پایتخت، به تولید هنر و معماری جدید و متفاوت از فرهنگ دیگر کشورها در ایران پی می‌بریم. در اصفهان این هنر ایرانی با آمیخته‌ای از اسلام ایجاد شد. دال اصلی که همان خودمحوری بود، با دال شناور معماری (اولیویه، ۱۳۷۱: ۱۷۱)، قالی‌بافی ایرانی (فیگوروا، ۱۳۶۳: ۲۴۶)، نساجی (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۹۰۹/۵)، میدان نقش جهان (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۴۳۹)، نقاشی (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۱۴۰/۳) و... در دوره شاه عباس اول پیوند یافت.

به دنبال سیادت و سلطه سیاسی خود بود، تا این دوره موفق شده بود ضمن دفاع از تمامیت ارضی خود، در مقام قدرتی منطقه‌ای عرض اندام کند. داشتن مرزهای خشکی و آبی گسترده در غرب با عثمانی و در شمال و قفقاز با روس‌ها و در شرق با ازبکان و در حدود افغانستان با گورکانیان هند، ضرورت دیپلماسی و دادوستد و رقابت در میدان کنش سیاسی را اجتناب‌ناپذیر کرده بود. گفتمان سیاسی صفویه در جایگاه دال مرکزی، خرده‌گفتمان‌های خود را در نواحی مرزی، مانند ولایت قندهار که تمایزهای قومی یا مذهبی نیز داشتند و نظام معنایی متفاوتی داشتند، با عنصر قدرت در زبان، مطیع خود کرده بود.

در متون تاریخ‌نگارانه و حتی مراسلات رسمی دوره مزبور، از عبارات و ترکیب‌هایی همچون «پادشاه جمشیدجاه سلیمان‌خصال»، «آفتاب اوج سلطنت و استقلال»، «دولت ابدی اتصال» به کرات استفاده شده است (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۱۲ تا ۲۳۸). در الگوی تحلیل گفتمانی واداک، این عبارت‌پردازی‌ها در کنار واژه‌هایی نظیر «ممالک محروسه ایران»، «شاهنشاه»، «برازنده تخت جمشید» و «کی خدیو ایران» و «خدیو زمان» (موسوی فندرسکی، ۱۳۸۸: ۶۷ و ۶۵ و ۴۹)، «ممالک خیرالبقاع بهشت‌نشان ایران»، «ملک فسیح‌الفضای ایران» و ترکیب‌هایی همچون «پادشاه اسلام و مروج غزا»، «ملک اسلام» و «شاه دین‌پناه» و نیز «پادشاه مرتضوی‌انتساب»، «موسوی‌الهام»، «وارث خلافت امیرالمومنین»، «سپهر رکاب نقاوه مصطفوی» و «نهال تازه بوستان مرتضوی»، برای شاهان صفوی در حکم توپوس‌های مثبت، در مقابل دیگری این گفتمان که سلاطین عثمانی و خان‌های ازبک‌اند و با عبارات‌هایی همچون سلاطین چنگیزیه و ملاحده و... مشخص شده‌اند، (جنابندی، ۱۳۷۸: ۱۷ و ۱۹ تا ۲۳؛ حسینی استرآبادی، ۱۳۶۶: ۷) قرار

در امر تجارت، برای شاه عباس اول میدان‌کنش از اصفهان به خلیج فارس تغییر کرد و در آنجا تجارت و رابطه با پرتغالی‌ها و انگلیسی‌ها را بررسی کرد. شاه برای حفظ خود در برابر دیگری، در امر تجارت کوشید پرتغالی‌ها را از جزیره هرمز اخراج کند و از رقابت بین این دو کشور برای رسیدن به مقصود خود بهره‌گیری. در این زمینه، شاه عباس اول موفق شد دست پرتغالی‌ها را از هرمز کوتاه کند.

در ارتباط با اروپایی‌ها، حفظ سرزمین و برقراری رابطه تجاری دوطرفه بدون زیان یا دست‌اندازی خارجی‌ها محور اساسی بود که در گفتمان مدنظر باید در عمل هم نمود می‌یافت. چه‌بسا در دوره‌هایی عملگرایی شاهان به اندازه رأی و گفتمان آنها نبود؛ برای نمونه باید یادآور شد پس از اخراج پرتغالی‌ها، در دوره‌ای دو قدرت استعماری دیگر، یعنی انگلستان و هلند، به سوی خلیج فارس روانه شدند و با یکدیگر رقابت کردند؛ اما با تضعیف موقعیت بین‌المللی هلند از اوایل قرن هجدهم میلادی/دوازده قمری، میدان خلیج فارس برای یکه‌تازی انگلیسی‌ها خالی شد (نیک‌ضمیر، ۱۳۸۲: ۲۴۵؛ گاردنر، ۱۳۸۳: ۹۵) و شاهان صفویه آنچنان که انتظار می‌رفت، موفق نشدند در مقابل این دولت‌ها از حقوق تمامیت‌خواهانه خود در خلیج فارس مقتدرانه دفاع کنند. نفوذ این کشورها در جنوب ایران به‌ویژه در زمانی فزونی یافت که توان بازتولید و جذابیت دال خود صفویه در برابر نفوذ و قدرت کشورهای اروپایی، نظیر انگلیس، به‌شدت کاهش یافته بود و وضعی ساختاری در بدنه کشور احساس می‌شد.

گفتمان صفویه با تشکیلات سازماندهی شده از نظریه شیعی و نظام معنایی متمایز در حوزه گفتمانی در برابر همسایه و رقیب خود، یعنی گفتمان سیاسی عثمانی با نظریه سنی که در خاورمیانه و سایر مناطق

شناخت نداشتن از برگزیدن دال‌های مناسب و تداوم دال‌های قدیمی و ناتوانی در ایجاد برساخت فرهنگ و سیاست نوین و تضاد بین گفتمان شاه با عمل او، به باورناپذیری جامعه به دال‌های اصلی منجر شد.

واکاوی مفهوم «دیگری» در نگاه حکومت صفوی

حکومت عثمانی یکی از نمودهای عینی «دیگری» دال‌های شناور دیگری همچون مسیحی‌ها یا اروپایی‌ها، از جمله انگلیس و پرتغال و فرانسه و روسیه، ازبکان و اعراب حاشیه خلیج فارس نیز در این صورت‌بندی قرار می‌گرفتند. باید گفت از نگاه صفویه، تعریف مفهوم دیگری بر نژاد یا قبیله خاصی در ایران مبتنی نبود و حتی مذهب افراد اگر در نهادهای قدرت سیاسی و اجتماعی تأثیرگذار نبود، به خودی خود اهمیت نداشت و فرد مسیحی یا نژاد گرچی این امکان را داشت که در خدمت دال‌های اصلی صفویه قرار گیرد؛ چنانکه ارامنه در توسعه اقتصادی و تجاری موفق بودند (دلواله، ۱۳۴۸: ۱۷۱) و چرکس‌ها و گرچی‌ها به‌ویژه در عرصه نظامی، در ساختار ایران به مقام و جایگاه تاحدودی خوب و مؤثر دست پیدا کردند (خواندمیر، ۱۳۷۰: ۱۲۶ تا ۱۳۱). بر این اساس، باید به رفتار شاهان صفویه با مسیحی‌ها اشاره کرد؛ برای نمونه، شاه صفی در راستای اهداف اقتصادی با مسیحیان رفتار نیکویی داشت و با هدف آسایش و راحتی ارمنی‌ها در تجارت، دستورهای لازم را صادر کرده بود (دروهبانان، ۱۳۷۹: ۱۲۲/۱). او می‌کوشید گفتمان دیگری را شناسایی کند و این دیگری به معنای هر سرزمینی در اطراف ایران بود. با این تفاوت که اگر نفعی از دولتی به ایران می‌رسید یا دست کم ایشان فکر می‌کرد نفع تجاری و سیاسی و... دارد، مراودات

می‌گیرد؛ بنابراین این تنازع گفتمانی را که خود نمودی از نوع نگرش به تمایز و استقلال حوزه جغرافیایی ویژه‌ای است، پررنگ نشان می‌دهد و بر آن است با اتکا به پیشینه قدمت‌دار ایران و اسلام، خود را به‌گونه‌ای در گفتمانی نوین باز تعریف کند.

هرکدام از این لقب‌ها بر وجهی از عناصر مشروعیت‌بخش خاندان صفوی برای حاکمیت بر کشور تأکید می‌کنند. در جایی لقب‌ها ناظر بر الوهیت و فره‌ایزدی دودمان صفوی برای حکمرانی بر ایران است و در جایی دیگر، در حکم وارث بر حق شریعت و مذهب و جهادگری در میدان نبرد با کافران، دشمنان خود، مطرح می‌شود. این تلاش برای هویت و تمایزبخشی، در رفتار و عملکرد نیز نمود می‌یابد. فرمان شاه اسماعیل اول برای برگزاری جشن نوروز نیز در همین راستا صادر شد و در تمام دوران حاکمیت این سلسله، این مراسم به‌خوبی برگزار شد (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴/۴۸۵).

سلسله صفویه تا این زمان با تکیه بر نظریه شیعی، موفق شده بود نظام معنایی مشترک با پشتوانه قدرت در زبان خود را در سرزمین وسیعی پیاده کند که در حکمرانی خود داشت. شاهان صفوی نیز برای کسب مشروعیت، وامدار سنت‌های فرهنگ ایرانی بودند. در فرهنگ سیاسی ایران مفاهیمی مانند ظل‌الله یا نایب امام زمان و در طریقت‌های صوفیانه، رئیس کامل طریقت صفویه همواره در راستای گسترش سلطه سیاسی آنها به کار گرفته شده بود.

به مرور، به علت بی‌تدبیری و نیز ویژگی‌های فردی شاهان صفوی، این مبانی تضعیف شد. ناتوانی و تربیت حرمسرای شاهان متأخر این دودمان، کم‌رنگ‌شدن وجهه الوهیتی را باعث شد. وجهه‌ای که در ابتدای روی کار آمدن صفویه، الگوهای مشروعیت بر آن استوار شده بود. بر این اساس باید گفت

شاملو، ۱۳۷۵: ۱/۲۵۴ و ۲۵۵).

استفاده از این واژه به قدری فراوان است که سهوی و بدون پشتوانه نظری، تصور نمی‌شود. به نظر می‌رسد صفویه با تعدد در انتساب عثمانی‌ها به «رومیان» در صدد بودند آنها را ادامه‌دهنده حاکمیت رومی‌های کافر معرفی کنند تا این گونه هم نبردهای خود با آنها را مذهبی جلوه دهند و هم به صورت تلویحی ادعای عثمانی مبنی بر خلافت بر جهان اسلام را زیر سؤال ببرند (فریدون بیگ پاشا، ۱۲۷۵: ۱/۴۱۶). حتی درباره گرجستان نیز زمانی که اسکندربیک منشی از «مفسدان سرحد» در گرجستان در حکم «برهم‌زن عافیت مسلمانان» سخن می‌گوید، این وجه تمایز دینی پررنگ نمود می‌یابد (اسکندربیک منشی، ۱۳۱۴: ۲/۶۱۴).

استفاده از مذهب، در جایگاه مفهوم «دیگری»، به تدریج ایجاد گسست فرهنگی و مذهبی بین ایران و عثمانی و ازبکان را موجب شد و به کنش متقابل منجر شد. روند منفی‌اندیشی برای دشمنان تشیع با گزاره‌هایی مبتنی بر تحقیر و توهین، با استراتژی تشدیدکننده‌ای توأم بود که دامنه آن از لعن خلفای ثلاث و عایشه تا توهین به صحابه همراه با نامیدن آنها با لقب‌های زشت و صفت‌سازی و به حاشیه راندن سنیان گسترده بود (شاملو، ۱۳۷۵: ۱/۱۳۸ تا ۱۴۱).

در زمان شاهان صفوی به اقتضای زمانه، هر حمله‌ای ممکن بود با مفهوم اصلی «دیگری» همسو شود و دال‌های شناور مختلف، مانند مذهب، به کمک آن بیاید؛ برای نمونه باید به دوران پس از حمله و تصرف هرات توسط خان ازبک و انتقام از ایرانی‌های شیعی اشاره کرد که با نابودی مزارع و نقاط مختلف خراسان همراه بود. علمای خراسان برای ممانعت از خرابی بیشتر، نامه‌ای به خان ازبک نوشتند و خراسان را جزو املاک وقفی امام‌رضاع) معرفی کردند و جلوگیری از حمله‌ها را خواستار شدند؛ اما از سوی

دوستانه را حفظ می‌کرد. همان گونه که در نامه‌ای به پادشاه هلند درباره آزادی سفرای خارجی در ایران و مناسبات دوستانه، از رفتار و دادوستد مناسب با آنها سخن گفته و محبت خود را از عیسویان نیز دریغ نکرده بود تا شاید در روابط سیاسی و اقتصادی دل آنها را به دست آورد (قائم‌مقامی، ۱۳۴۸: ۴۰).

شاه عباس دوم نیز پیرو شاه صفی، علاوه بر حمایت‌های تجاری و مالیاتی از ارمنی‌ها، به مسلمانان اجازه نداد در جلفا ساکن شوند تا ارمنی‌ها در آرامش و راحتی باشند (دلند، ۱۳۵۵: ۴۶). تغییر رفتار با ارمنی‌ها در زمان سلطان حسین رخ داد و همان گونه که دیگر دال‌ها نیز دچار اضمحلال شده بودند، او موفق شد از ارمنی‌ها بهره کافی ببرد و به روش‌های مختلف، به آزار و اذیت و تحقیر آنها دست زد (دوسرسو، ۱۳۶۴: ۶۰).

شاهان صفوی از دال‌های اصلی بهره می‌گرفتند که قادر بود به هر نحوی تفاوت و تمایز ایجاد کند. یکی از این دال‌های اصلی هویت و دیگری دین بود. در روایت‌هایی که در ادامه می‌آید، دین و تمامیت ارضی در حکم مکمل یکدیگر معرفی می‌شوند. در بیشتر منابع تاریخ‌نگارانه صفوی که بازتاب‌دهنده اندیشه و تفکر رسمی حاکمیت به موضوعات کشوری بود، همواره از نظامیان ایران که در نبرد با عثمانی یا ازبکان شرکت کرده بودند، با لقب‌هایی همچون «غازیان جان‌فشان و سرحداران حدود ایران» (نصیری، ۱۳۷۳: ۱۹۹) یاد شده است. هدف از به کار بردن این لقب‌ها این است که با اشاره به غزوه‌های پیامبر، به نبرد با ازبکان و عثمانی و جهی دینی و جهادگونه و در عین حال تمامیت‌خواهانه دهند. یکی از نمونه‌هایی که در بیشتر منابع این دوران به چشم می‌خورد، استفاده از لفظ «رومیان» و «رومیه» برای عثمانی است (اسکندربیک منشی، ۱۳۱۴: ۲/۳۰۳)؛

دیگر، روحانیان ماوراءالنهر نیز حکمی مذهبی در مباح بودن خون اهالی خراسان و تکفیر شیعیان دادند (اسکندریک منشی، ۱۳۱۴: ۲/۲۵۹ و ۲۶۰).

دال اصلی دیگر را می‌توان هویت دانست که در پی دیگرسازی با ایجاد تفاوت سرزمینی، فرهنگی، دینی و... بوده است و این نمونه‌های اخیر را باید دال شناور دانست که در میدان‌های کنش متفاوت، خود را بروز می‌داد. اصلی‌ترین میدان کنش نیز سرزمین ایران بود؛ اما برحسب نیازهای مختلف، این میدان ممکن بود تغییر کند. لازمه هویت جدید در قالب مخالفت با دیگری در دوره‌ای ممکن بود بیشتر مشهود باشد که امر بقا و امنیت موضوعیت اصلی نداشته و حکومت به ثبات خود رسیده باشد. البته به نوعی در دوره صفویه به علت ایجاد ساختاری جدید، با ایجاد مذهبی متفاوت از دیگر سرزمین‌ها و تثبیت آن مذهب، مفهوم دیگری از ابتدای روی کار آمدن آنها آغاز شده بود.

صفویه از اواخر دوره شاه تهماسب، یعنی دوران تلاش برای تحکیم هرچه بیشتر قدرت خود در کشور، به تدریج بر آن شد تا تصویری ویژه و اسطوره‌ای از شاه اسماعیل اول، در مقام بنیان‌گذار سلسله، ارائه کند تا این گونه، توجیه توسعه‌طلبی ارضی آنها ممکن شود. در این تصویرسازی، شاه اسماعیل اول پادشاهی بود که در یکه‌تازی‌های خود در شرق، به فکر تصرف سرزمین‌های بیشتر به حد و اندازه ایران باستان بود و به همین منظور با دیگرسازی، به دنبال بهانه‌های مختلف برای حمله‌های خود می‌گشت. از این رو او را با قدرت شاهی و اسطوره‌ای ایرانیان مقایسه می‌کردند. کسی که فروزنده تاج و تخت کیانی و اختر کویانی شناخته شد (روملو، ۱۳۴۷: ۹۱).

او بر فرزندان خود نیز نام باستانی برگرفته از شاهنامه نهاد. نام‌هایی همچون سام‌میرزا،

تهماسب‌میرزا، فرنگیس و... او از یک سو با دیگرسازی با استفاده از مفاهیم و نموده‌های شاهی و باستانی و از سوی دیگر با بهره‌گرفتن از مذهب و خرده‌گفتمان‌های مرتبط، به دنبال بهانه‌های مختلف یا انگیزه‌های فتوحاتی خود برای حمله به سرزمین‌های دیگر بود. این دال‌ها ممکن بود مفهوم «دیگری» یا «مذهب متفاوت»، از یک‌ها و عثمانی، باشد و جنگ با کفار تعبیر شود؛ یا دال سرزمین باستانی و موروثی باشد که در قالب حمایت از هنرمندان و شعرا، برای تنظیم شاهنامه‌ها و سروده‌ها، و نقاشان آن دوره خود را نشان دهد تا به سیاق شاهنامه فردوسی، برای او شاهنامه حماسی شاه اسماعیل بسرایند (براون، بی‌تا: ۸)؛ پس این گونه شاه موفق می‌شد در کنار دال‌های شناور تهدید تمامیت ارضی، امنیت، تجاوز دیگری و... در میدان کنشی شرق و غرب ایران برای گسترش و تثبیت دال‌های اصلی خود تلاش کند.

در بسیاری از مواقع برای حکومتگران ایرانی، مفهوم دیگری شاه یا دولتی دانسته می‌شد که در پی تجاوز به قلمرو ایران برمی‌آمد؛ مانند حکومت عثمانی که به شیروان و آذربایجان یورش برد و آنجا را به تصرف خود درآورد. به همین علت شاه عباس به بازپس‌گیری این مناطق علاقه مند بود و در نبردهایی عثمانی را شکست داده بود (اسکندریک منشی، ۱۳۱۴: ۲/۶۳۵ تا ۶۴۰)؛ اما هم‌زمانی حمله‌های ازبکان، در واقع توان مقابله با دو نیرو را از شاه عباس گرفته بود. به همین علت تصمیم گرفت ابتدا ازبکان را سرکوب کند و سپس برای محاصره بغداد اقدام کند.

گفتمان سیاسی حاکم بر ایران این دوره، براساس روال پیشین، در میدان کنش سیاسی و در برخورد با همسایه‌ها بر انعقاد پیمان‌های صلح بود و در صورت بروز تنش‌های سیاسی و تهاجم، بر دفاع از حوزه قلمرو استوار بود و به اروپایی‌ها به چشم متحد

جدید شاهان صفوی بود، به صورت مستقل و به منظور تفاوت مذهبی یا فرهنگی و همچنین حمایت‌های خارجی مانند عثمانی‌ها و...، موجب دردسر و استقلال آن مناطق در دوره ضعف شاهان صفوی شد.

در مجموع، باید گفت تا زمانی که قدرت در دست شاهان در مقام نیروی برتر منطقه بود، دیگرسازی حکومت ایران کارساز و راهگشای تصرفات و اتحاد داخلی بود؛ مانند شکست‌هایی که شاه عباس اول بر ازبکان وارد کرد و خراسان و هرات را به تصرف درآورد؛ اما در هنگام ضعف، مفهوم «دیگری» در حکم عاملی برای تفرقه و جدایی سرزمین و استفاده متقابل از سوی رقبا نقش «خود» را ایفا می‌کرد.

مفهوم «بقا» در تقابل با گفتمان‌های رقیب

با توجه به نظریه گفتمانی وداک، در این برهه تاریخی، صفوی‌ها دال اصلی بقا را برای امکان ظهور خود در برابر دیگر کشورها ساختند. در واقع، دال بقا زمانی معنا یافت که شاهان صفوی با بهره‌گیری از مفاهیم «دیگری» به ساختار جدیدی دست یافتند و حکومتی برساخته از مفاهیم جدید بنا کردند که برای این منظور، ابتدا باید به بقا و مهم‌بودن وجود و ماهیتی متفاوت از دیگری رسیده باشند.

برای تثبیت این مفهوم، باید به عوامل اجتماعی و فرهنگی و سیاسی اشاره کرد که باعث برآمدن حکومتی جدید شده بود. حکومت جدید برای بقای خود، نیاز داشت مفاهیمی نو ایجاد کند و دست به کنش‌هایی بزند که در این مسیر یاری‌رسان او باشد. بهره‌گیری از دال شناور مهدویت، موعودگرایی، فدایی و... در امر مفهوم بقا نخست وفاداری نیروهای نظامی و سپس مردم را برای حکومت به ارمغان آورد. برای بقابخشی به امر حکومت، خاندان صفوی

تجاری و نظامی می‌نگریست؛ اما در صورت برتری طلبی اروپایی‌ها یا تلاش برای گرفتن امتیازهای بیشتر، حاکمان صفوی می‌کوشیدند با وارد کردن عناصر جدید و رقیب اروپایی به میدان کنش، آنها را کنترل کنند. در هر صورت، با وجود دشمن مشترکی همچون عثمانی، روابط خارجی میان ایران و اروپا امری اجتناب‌ناپذیر می‌نمود و خوش‌رفتاری با مسیحی‌ها و آزادی آنها در قلمرو ایران، لازمه این ارتباط بود (تاورنیه، ۱۳۶۲: ۱۷۲؛ اولناریوس، ۱۳۶۳: ۱۰۷؛ قائم‌مقامی، ۱۳۴۸: ۴۰).

در زمینه داخلی نیز «مفهوم دیگری» علاوه‌بر مذهب و هویت متفاوت، با تغییر دایره نیروهای وفادار در ساختار قدرت دگرگون می‌شد؛ برای نمونه در دوره شاه عباس اول با تغییر دال شناوری به امنیت، در راستای ساخت مفهوم دال اصلی «دیگری»، قزلباش‌ها به تدریج از دایره افرادی که شاه به آنها اعتماد داشت، حذف شدند و تشکیل ارتشی مجرب و وفادار به شاه مدنظر قرار گرفت. او با تشکیل ارتشی دائمی متشکل از غلامان خاص و ایجاد ممالک خاصه به جای ولایات ممالک و انتخاب ناظران شاهی در برابر امیران شاهی در این ایالت‌ها، برای ایجاد نظم و تقویت ایران صفوی در مقابل بیگانگان تلاش کرد. در آینده، سیاست‌های تمرکزگرایانه او به نوعی به خشونت و نابودی حکام ایالت‌ها منجر شد که در نتیجه آن، برخی ایالت‌ها مستقل شدند و به دیگران پیوستند؛ برای مثال در دوره شاه صفی، عراق عرب و بغداد به عثمانی اهدا شد و قندهار نیز به دست شاه‌جهان‌گورکانی افتاد (واله اصفهانی، ۱۳۸۰: ۲۶۰ تا ۲۶۳).

گرجستان نیز ساز جدایی خود را با شورش ساکادزه نواخت (منشی، ۱۳۱۴: ۷۲۳/۳) و این‌گونه مفهوم دیگری که بخشی از آن برساخته تعاریف

موفق شدند سلطنت و شخصیت حکمرانان را مظهر الوهیت معرفی کنند (عالم‌آرای صفوی، ۱۳۶۳: ۴۸۹)؛ سپس با پیوند دادن با دال‌های شناور «دنیای بهشت‌گونه پس از مرگ و نبرد بدون زره توسط سربازان (سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ۱۳۴۹: ۳۲۳) و نایب امام‌زمان دانسته‌شدن شاه (شیرازی، ۱۳۶۹: ۶۰) و ترویج تشیع با روش‌های ابتکاری تیراییان و همراه خشونت‌های رخ داده، موفق شدند گفتمان بقا را به نتیجه مطلوب در نگاه شاه صفوی برسانند. نظریه اتصال دولت صفویه به دولت امام‌زمان تاحدودی در تمامی متون و دوران صفوی به‌کرات مطرح شده است.

شاه اسماعیل اول برای ایجاد مفهوم بقا با دال شناور ترویج مذهب تشیع، به ضرب سکه‌هایی با شعایر مذهبی از جمله «یا علی بن موسی الرضا یا صاحب‌الزمان». «السلطان‌الکامل‌الهادی ابوالمظفر...» (قائینی، ۱۳۷۵: ۱۰۱ تا ۱۰۸) و «لا اله الا الله محمد رسول الله و علی ولی الله» دست زد و خطبه به نام ائمه اثنی عشر خواند (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۲/۲). علمای شیعه نیز برای حفظ بقا به نظم و ساماندهی تشکیلاتی، به‌همراه تدوین قوانین نو براساس مذهب، روی آوردند (فرهانی‌منفرد، ۱۳۷۷: ۸۹). کتاب‌های فقهی نیز تألیف و نشر می‌یافت تا کمبود منابع از این منظر رفع شود.

براساس تحلیل گفتمان انتقادی وداک، در این برهه، نقش قدرت (صفویه) و نظریه (مذهب) را به‌مثابه امری فرامتنی مشاهده می‌کنیم که در کالبد رخدادهای تاریخی تنیده شده بود. این تحلیل گفتمان به وسعت تمام نظام اجتماعی صفویه بود. دال مرکزی یا اصلی که حکومت‌کننده جدید می‌خواست بنیان خود را بر آن بنهد، همان قدرت حکومت کردن بر پایه مفاهیم نو بود. در کنار آن دال‌های شناوری که در پی تثبیت نظام معنایی و مفهومی خود بود، مفهوم

«مذهب تشیع»، «خود»، «دیگری»، «وحدت»، «مرز» و «ایران» را شامل می‌شد که در میدان‌های کنش متفاوت و برای رسیدن به تحلیل گفتمانی، به کارگیری آنها در حکم دال اصلی و استفاده از دیگر دال شناور حول همین دال‌ها امکان‌پذیر است. این داده‌ها در کنار یکدیگر و در عرصه اجتماعی و سیاسی حکومت موجود، تصویر روشنی از ساختار و نظام صفویه به ما نشان خواهد داد.

فرهنگ‌سازی براساس دال اصلی و با استفاده از دیگر دال‌های شناور تقویت می‌شد؛ از جمله دال شناور در تقویت بقا باید به «زبان» اشاره کرد که در دربار صفوی برای ترویج و به‌نوعی تقویت زبان مادری آنها، یعنی ترکی، تلاش می‌شد. کسی که در تشکیلات صفویه حضور می‌یافت، اگر با این زبان آشنایی نداشت، به‌نوعی برای او ننگ و ایراد محسوب می‌شد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۶۷). هر چند که در جامعه روندی متفاوت در جریان بود؛ به این معنی که در دربار ایران، زبان ترکی و در دربار عثمانی زبان فارسی رایج بود؛ اما در بین مردم ایران زبان فارسی در حال گسترش بود. تقویت زبانی به‌همراه تغییرات سبک زندگی براساس مذهب و از بین بردن میخانه‌ها و مراکز فساد اخلاقی در برهه خاصی (روملو، ۱۳۴۷: ۶۹) و فرهنگ‌سازی شیعی محور با بهره‌گیری از تألیف‌های جدید و مختلف درباره مذهب شیعه (شوشتری، ۱۳۶۵: ۲۳۰)، همگی تلاشی بود در تعریف مفاهیم و کاربست بقا در ظهور حکومت صفویه و تمایزیابی آن با دیگر حکومت‌های مسبوق و همسایه‌ها. برگزاری عید غدیر نیز در همین راستا با شکوه و جلال بسیار صورت می‌پذیرفت (شاردن، ۱۳۷۲: ۱/ ۴۵۳).

از این رهگذر، ممکن بود شاهان صفوی امر مشروعیت‌پذیری را با هر دال شناوری براساس گفتمان موجود ادامه دهند. آنها نیز با روش‌های

مشخص است در دوره صفوی، این کارکرد مفهومی با تفاوت‌هایی در دال‌های شناور مواجه می‌شد؛ مانند دال شناور عصمت و اولو‌هیت که در دوره شاه اسماعیل اول به وراثت‌خاندانی و ریشه صفوی به امام‌موسی کاظم تغییر یافت (ابن‌بزاز، ۱۳۷۶: ۲۱).

همان‌گونه که بقا دو رویه داخلی و خارجی داشت، شاهان صفویه باید در هر دو میدان کنش، تلاش خود را در بازتعریف مفاهیم جدید به کار می‌گرفتند؛ برای نمونه باید گفت در تقویت بنای مذهبی، شاهان به اندازه‌ای فعال بودند که ساختار و تشکیلات کلی حکومت را به‌مرور تغییر دادند و فرهنگ جدیدی را بر آن اساس تأسیس کردند. در میدان کنش داخلی، شاه تهماسب اول برای کسب وجهه، وصلت‌هایی را با سادات ترتیب می‌داد (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵: ۵۷/۳؛ مرعشی، ۱۳۶۴: ۱۷۳).

در دوره شاه اسماعیل دوم نیز مفهوم بقا ادامه یافت. اسماعیل دوم در پی تحقق امر بقا خلیفه‌الخلفا و سران نظامی قزلباش و صوفیان را سرکوب کرد (سیوری، ۱۳۸۲: ۲۳۸) و برای برقراری رابطه ویژه با عثمانی‌ها تمایلی از خود نشان نداد. پس از او در حکومت محمد خدابنده نیز سرکوب شورش‌ها برای تداوم پادشاهی و ایجاد وحدت ادامه یافت؛ اما در دوره او بین دو عنصر ترک و تاجیک شکاف ایجاد شد و به اختلافات دامن زده شد. روحانیان سنی‌مذهب نیز شاه عثمانی را برای حمله به ایران تحریک کردند که تصرف و اشغال برخی از مناطق را نیز باعث شد (شاه، ۱۳۷۰: ۳۱۱ و ۳۱۲).

در دوره شاه عباس اول مفهوم بقا بیشتر از دوره‌های پیشین اهمیت یافت؛ به گونه‌ای که شاه مفهوم بقا را برای امر پادشاهی و همچنین برای ایران و سرزمین و حکمرانی در گستره حکومتی دانست که صفویه بنا نهاده بودند. به همین علت شاه عباس اول

تفاوت و جدید از آن بهره می‌بردند. شاهان صفوی از انتساب حکومت خود به امامان شیعه، چه در امر حکومت‌داری و چه در امر مشروعیت‌یابی، ابایی نداشتند (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۴۱) و گاه در اذهان مردم، خود را حتی به مقام خداگونگی نیز می‌رساندند (سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ۱۳۴۹: ۴۴۵). از همین روست که مورخی همچون عبدی بیگ شیرازی، تهماسب را نایب مهدی معرفی کرده و آرزو کرده است دولت او به دولت امام‌زمان پیوند بخورد (شیرازی، ۱۳۶۹: ۱۶۵).

حکومت صفویه برای پایداری مفهوم بقا و دستیابی به ثبات و توسعه، نیازمند به‌کارگیری دال‌های شناور بود. پس از تحصیل این مهم در زمان شاه اسماعیل اول، شاه تهماسب با سرکوب شورش‌هایی در نواحی گیلان و شیراز و کرمان و تقسیم خوزستان به دو بخش غربی و شرقی، موفق شد روند تثبیت داخلی را پی بگیرد (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳: ۲۹۲) و انسجام و تمرکز ایجاد کند. او در ادامه مفهوم بقا، در پی فتح سرزمین‌ها یا بازپس‌گیری مرزهای سنتی برآمد. دال شناور شاه تهماسب اول برای حمله به تغلیس در سال ۹۴۷ق/۱۵۴۰م اسلام بود و کسی که این دین را نمی‌پذیرفت، به تیغ سربازان سپرده می‌شد (روملو، ۱۳۴۷: ۲۹۸).

شاه تهماسب اول همچنین با بهره‌گیری از دال شناور مذهبی در روابط خارجی، هنگامی که آنتونی جنکینسون (Anthony Jenkinson)، نماینده شرکت ماوراءبحار و مسکو، به دربار رهسپار شد، او را با احترام به حضور نپذیرفت. شاه به بهانه مسیحیت و غیرمسلمان بودن او، به ارتباط برقرارکردن با اروپایی‌ها تمایلی نشان نداد (جنکینسون، ۱۳۹۶: ۱۰۸ تا ۱۱۰). پس باید گفت کارکرد مذهب در حفظ مفهوم بقا، با تعریف هویت خود در برابر دیگری نیز مؤثر بود. البته

شخصی نبود که در مقابل خیانت و وطن‌فروشی ساکت بماند. او هنگامی که صوفیان قراجه‌داغ لباس عثمانی را به تاج دوازده‌ترک صفوی ترجیح دادند، این امر را نوعی اطاعت و سرسپردگی شاه عثمانی تعبیر کرد و آنها را تنبیه کرد و بیشترشان را به قتل رساند (اسکندربیک منشی، ۱۳۱۴: ۶۲۲/۲ و ۶۲۳). از آن پس در نگاه شاه عباس اول، صوفیان در حکم شیادانی نمایان شدند که باید با آنها مقابله کرد (دلواله، ۱۳۴۸: ۳۶۷). در وقایع مزبور، میدان کنش شاه عباس اول قراجه‌داغ و سپس شهرهایی بود که صوفیان در آنجا حضور می‌یافتند.

بنابراین شاهان صفویه با ایجاد گفتمان‌های اصلی خود با دال‌های مختلف موفق شدند رقبای گوناگون خود را در اطراف سرحدات و داخل سرزمین به انقیاد و تسلط درآورند یا آنها را منفعل نگه دارند؛ اما گفتمان‌های صفویه در نهایت، به ضعف در عناصر اصلی خود دچار شدند. در این وضعیت بود که گفتمان رقیب در حکم واکنشی برای دفاع از خود شکل گرفت و موفق شد این حکومت را از بین ببرد. دال اصلی صفویه مذهب تشیع بود که در پی تشکیل رقیب، موفق نشد خود را برتر نگه دارد. میدان کنش گفتمان رقیب آن نیز قندهار و عثمانی و هند و گرجستان بود.

ویژگی‌های گفتمان تمامیت ارضی صفویه

شکل‌گیری دولت متمرکز نیرومند، عاملی بود که در شکل‌دادن به هویت ملی ایران نقش اصلی داشت و این مهم با تأسیس دولت صفوی آغاز شد. اسماعیل، فرزند شیخ‌حیدر صفوی، موفق شد بیشتر سرزمین‌هایی را که به لحاظ جغرافیایی زیر مفهوم ایران جای می‌گرفتند، در اطاعت خود درآورد و تمامیت ارضی ایران را پس از قرن‌های متمادی

رسمیت بخشید. این گفتمان نوین با معرفی شاه اسماعیل اول به مثابه «مجدد ایران، فروزنده تاج و تخت کیانی، فرازنده اختر کویانی، هم‌آورد شاهنشاهان ایران باستان و زنده‌کننده عظمت و روح ملی ایرانیان»، کالبد کهنه و خسته ایران را از غرور و شکوه می‌آکند (جهانگشای خاقان، ۱۳۶۵: ۱۶۷ و ۱۶۸).

در واحد جغرافیایی ایران، مرکزیت قدرت در تقابل با عثمانی و ازبکان شکل گرفت و سطوح مختلفی را شامل بود. در متون تاریخ‌نگارانه عصر صفوی، با توجه به تعریف ذکر شده، تمامیت ارضی ایران از تقابل‌ها بر سر مرزهای ایران با همسایگانش آغاز می‌شود. مؤلف تاریخ سلطانی به کرات از «ممالک نزهت‌بخش ایران، سرحدات» و سایر مفاهیم جغرافیای سیاسی استفاده کرده است؛ به گونه‌ای که در اذهان رعایای «دولت ابدمدت نواب خاقان کشورگشای» ناخودآگاه مرز نامریی ذهنی ترسیم شود (حسینی استرآبادی، ۱۳۶۶: ۱۷۴ و ۲۱۹ و ۲۲۳). در تاریخ ایلچی نظام‌شاه نیز مؤلف در بیان درگیری‌ها با عثمانی و ازبکان به وفور به تمامیت و حدود ایران اشاره کرده و حتی در تعابیر خود، برای مثال از شاه تهماسب در حکم شاهنشاه سرزمین ایران و کسی یاد کرده که تخت سلطنت ایران را تصاحب کرده است (خورشاه الحسینی، ۱۳۷۹: ۸۴ تا ۲۲۶).

در تاریخ‌نگاری عصر صفوی توجه به شهرها و مرزهای جغرافیای سیاسی ایران، رشحات قلمی و عبارت‌پردازی‌های مطمئن بسیار است که نمونه منحصربه‌فرد آن گزارش افوشته‌ای نظنزی است که حافظه تاریخی ایرانیان را بی‌گمان دست کم تا عصر ساسانی به عقب برده و نوشته است: «اطراف و اکناف بلاد ایران زمین و سلاطین عجم مایه مباهات وی بوده و هیچ‌کدام از پادشاهان ذوی‌الافتدار قلعه اصطخر را از دست نداده‌اند» و مالک‌الرقاب‌بودن

محسوب می‌شد. ضعف گفتمان مرکزی ایران و کاهش قدرت زبان و نارضایتی آنها از کنش سیاسی گفتمان مسلط امری بود که بروز شورش و بی‌قراری اجتماعی را اجتناب‌ناپذیر می‌کرد.

با جمع‌بندی مطالب ذکر شده، این پژوهش به این نتیجه رسیده است که تمامیت ارضی عهد صفوی و بازخورد آن در تاریخ‌نگاری این دوره، به طور محسوسی از حدود و ثغور و مرزهای ایران فراتر رفته بود و مؤلفه‌هایی همچون «جمعیت دائمی، سرزمین مشخص، حکومت و حاکمیت» را شامل می‌شد. این ویژگی‌ها که در تعاریف متقدم تمامیت ارضی نیز همواره مدنظر بوده است، تقابل‌های گفتمانی صفویه را با رقبا به نحو بارزی نمایان می‌کند. دیگر آنکه توجه به عامل سرزمین، در حکم بستر هویت‌ساز و هویت‌بخش، در متون عصر صفوی به مثابه «مادر و پرورندهٔ مردمان ایران‌زمین» با اقبال روبه‌رو شده است. حال در پرتو رویکرد وداکی، در جایگاه سطح معرفت‌شناختی ثانویه، به این نتیجه می‌رسیم که گزاره‌های «برجسته‌سازی خود و اغراق و بزرگ‌نمایی» دربارهٔ توپوس‌های گفتمان صفوی و نیز تحقیر و ممیز کردن عثمانی و ازبکان و گورکانیان، به‌روشنی نشان‌دهندهٔ آگاهی تاریخ‌نگارهای عصر صفوی از تمایز با دیگران و جهد بلیغ آنها در نشان دادن این تمایزهاست. این گفتمان حول توپوس‌های شناوری تغذیه می‌شد که موجودیت خود را از دال مرکزی ایران می‌گرفتند.

پی‌نوشت

۱. روث وداک: (Ruth Wodak) متولد ۱۲ ژوئیه ۱۹۵۰ در لندن. زبان‌شناس اتریشی و استاد برجسته و رئیس کرسی مطالعه‌های گفتمان در گروه زبان‌شناسی و زبان انگلیسی در دانشگاه لنکستر و استاد زبان‌شناسی در

شاهان صفوی بر «ملک العرب و العجم و بلادالایمان فی‌الافاق» باعث افتخار او شمرده شده است (افوشته‌ای نظنزی، ۱۳۷۳: ۹ تا ۷).

چنانکه در واکاوی متون ذکر شده دیده شد، توجه همه‌جانبهٔ حاکمان صفوی به تمامیت ارضی ایران در تقابل با قدرت‌های رقیب، عبارت‌هایی مانند «سرزمین ایران، پادشاهان ایرانی و ملک و مملکت ایران» برای نشان دادن تمایز خود و گفتمان‌سازی بوده است که این امر در دورهٔ تثبیت جلوهٔ بسیار پررنگ‌تری یافته است (اشرف، ۱۳۹۵: ۱۷۵ و ۱۷۶).

نتیجه

گفتمان سیاسی صفویه در وضعیتی ظهور کرد که گفتمان سیاسی عثمانی در غرب کشور و کشورهای اروپایی در جنوب و حاشیهٔ خلیج فارس و نیز ازبکان در شرق، تمامیت ارضی کشور را تهدید می‌کردند؛ علاوه بر این، در اواخر حاکمیت این دودمان، روسیه در شمال و ولایت‌های قفقاز تمامیت ارضی ایران را با مخاطرات جدی روبه‌رو کرده بود.

این گفتمان تا پایان کار شاه عباس اول موفق شده بود نظام معنایی خود را بین خرده‌گفتمان‌های تابع خود، یعنی ولایت‌های مختلف در قلمرو ایران، القاء کند. عناصری نظیر مذهب شیعه و رسمیت آن و ملیت ایرانی متشکل از اقوام مختلف، مؤلفه‌هایی بودند که با قدرت در پشت زبان گفتمان صفویه، در حکم مفاهیم اساسی و هویت‌بخش برای هر قلمرو سرزمینی مستقل، در میدان کنش سیاسی به کار گرفته شدند. در حوزهٔ گفتمان‌گونگی علاوه‌بر تهدیدهای خارجی، یعنی ظهور و حضور گفتمان‌های رقیب خارجی همسایه، تضادهای ایدئولوژیک درون‌گفتمانی و تفاوت‌های مذهبی، به‌ویژه در نواحی مرزی، بین ولایت‌های تابع ایران به‌صورت بالقوه خود تهدید

۵. اوتر، ژان، (۱۳۶۳)، سفرنامه، ترجمه علی اقبالی، تهران: جاویدان.
۶. اولساریوس، آدام، (۱۳۶۳)، سفرنامه، ترجمه احمد بهپور، تهران: ابتکار.
۷. اولیویه، گیوم آنتوان، (۱۳۷۱)، سفرنامه اولیویه، ترجمه محمداطاهر قاجار، تصحیح غلامرضا وره‌رام، تهران: اطلاعات.
۸. انوری، حسن، (۱۳۸۲)، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۵، تهران: سخن.
۹. بر، ویوین، (۱۳۹۴)، بر ساخت‌گرایی اجتماعی، ترجمه اشکان صالحی، تهران: نی.
۱۰. براون، ادوارد، (بی‌تا)، تاریخ ادبیات ایران از آغاز عهد صفویه تا زمان حاضر، ترجمه رشید یاسمی، ج ۴، تهران: کتابخانه ابن‌سینا.
۱۱. بشیر، حسن، (۱۳۸۵)، تحلیل‌گفتمان در چینه‌ای برای کشف ناگفته‌ها، تهران: دانشگاه امام‌صادق.
۱۲. تاورنیه، ژان باپتیست، (۱۳۶۲)، سفرنامه، ترجمه ابوتراب نوری، تهران: کتابخانه سنایی.
۱۳. جنابدی، میرزابیگ، (۱۳۷۸)، روضه‌الصفویه، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: موقوفات دکتر محمود افشار.
۱۴. جنکینسون، آنتونی، ریچارد چینی و دیگران، (۱۳۹۶)، سفرنامه‌های انگلیسی‌ها در ایران، ترجمه ساسان طهماسبی، قم: مجمع ذخایر اسلامی: کتابخانه و موزه ملی ملک.
۱۵. حسینی استرآبادی، حسین‌بن مرتضی، (۱۳۶۶)، از شیخ صفی تا شاه صفی، به اهتمام احسان اشراقی، تهران: علمی.
۱۶. خواندمیر، امیرمحمود، (۱۳۷۰)، تاریخ شاه اسماعیل و شاه تهماسب صفوی، تصحیح محمدعلی جراحی، تهران: گستره.
۱۷. خواندمیر، غیاث‌الدین‌بن‌همام‌الدین، (۱۳۸۰)، دانشگاه وین. دستور کار اصلی پژوهش وداک توسعه رویکردهای نظری در مطالعه‌های گفتمان است.
۲. توپوس و مواضع رتوریک: اینها ضمانت‌هایی محتوامحور یا قوانین نتیجه‌گیری‌اند که دستگاه استدلالی را مقوله‌بندی می‌کند و صغری‌کبری بحث را به نتیجه مرتبط می‌کند (wodak, 2015: 88-89).
۳. رابطه بینامتنی: «نظریه بینامتنی بر این باور است که هر متنی بر پایه متن‌های پیشین خود شکل می‌گیرد و هیچ متنی نیست که کاملاً مستقل تولید یا حتی دریافت گردد» (نامورمطلق، ۱۳۸۸: ۷۹).
۴. رابطه بیناگفتمانی: مجموعه واحدهای گفتمانی که گفتمانی خاص با آنها به صورت صریح یا ضمنی ارتباط برقرار می‌کند (نامورمطلق، ۱۳۸۸: ۸۰).
۵. در منابع به‌صورت قیق و قیق و قیاق مشاهده می‌شود. واژه‌ای ترکی است و به معنای چوبی عظیم و بلند که بالای آن حلقه‌ای از طلا یا نقره نصب شده است و آن را در میدان‌ها برپا می‌کنند و افراد سوار بر اسب در حال تاختن باید بتوانند تیر خود را از کمان رها کنند و به حلقه زنند. هرکس به این کار موفق شود، حلقه از آن اوست (سادات ناصری، ۱۳۷۵، پاورقی قصص خاقاتی: ۷۰/۱).

کتابنامه

الف. فارسی

۱. افوشته‌ای نطنزی، محمودبن‌هدایت‌الله، (۱۳۵۰)، نقاوه‌الاثار فی ذکرالاحیاء، تصحیح دکتر احسان اشراقی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲. ابن‌بزاز، توکل‌بن‌اسماعیل، (۱۳۷۶)، صفوه‌الصفاء، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: زریاب.
۳. اسکندربیک منشی، (۱۳۱۴)، تاریخ عالم‌آرای عباسی، به اهتمام ایرج افشار، تهران: دارالطباعة آقاسیدمرتضی.
۴. اشرف، احمد، (۱۳۹۵)، هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی، ترجمه حمید احمدی، تهران: نی.

- تاریخ حبیب‌السیر، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام.
۱۸. دره‌هانیان، هاروتون (۱۳۷۹)، تاریخ جلفای اصفهان، ترجمه‌ی لئون. گ میناسیان و م.ع. موسوی فریدنی، ج ۱، زنده رود، اصفهان.
۱۹. دلاواله، پیتر، (۱۳۴۸)، سفرنامه پیتر دلاواله، ترجمه و شرح از شعاع‌الدین شفا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲۰. دلند، آندره دولیه، (۱۳۵۵)، زیبایی‌های ایران، ترجمه محسن صبا، تهران: انجمن دوستداران کتاب.
۲۱. دوسرسو، ژان آنتوان، (۱۳۶۴)، علل سقوط شاه سلطان حسین صفوی، ترجمه ولی‌الله شادان، تهران: کتابسرا.
۲۲. روملو، حسن بیک، (۱۳۴۷)، احسن‌التواریخ، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: شمس.
۲۳. رویمر، ه.ر، (۱۳۸۹)، «برآمدن صفویان در تاریخ ایران»، ویراستار دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.
۲۴. سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، (۱۳۴۹)، ترجمه منوچهر امیری، تهران: خوارزمی.
۲۵. سلطانی، سیدعلی‌اصغر، (۱۳۹۱)، قدرت-گفتمان-زبان، تهران: نی.
۲۶. سیوری، راجر، (۱۳۸۲)، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
۲۷. شاردن، ژان، (۱۳۷۲)، سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: توس.
۲۸. شاو، استانفورد جی، (۱۳۷۰)، تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید، ترجمه محمود رمضان‌زاده، مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۹. شاملو، ولی‌قلی‌بن داودقلی، (۱۳۷۵)، قصص الخاقانی، به تصحیح سیدحسن سادات ناصری، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۰. شوشتری، نورالله، (۱۳۶۵)، مجالس‌المومنین، تهران: کتابفروشی اسلامی.
۳۱. شیرازی، عبدی‌بیگ، (۱۳۶۹)، تکمله‌الانخبار؛ تاریخ صفویه از آغاز تا ۹۷۸ هجری قمری، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران: نی.
۳۲. صفت‌گل، منصور، (۱۳۸۸)، فراز و فرود صفویان، تهران، کانون اندیشه جوان.
۳۳. غفاری قزوینی، قاضی‌احمدبن‌محمد، (۱۳۴۳)، تاریخ جهان‌آرا، مصحح حسن نراقی، تهران: کتابفروشی حافظ.
۳۴. فریدون‌بیگ پاشا-احمد، (۱۲۷۵)، منشآت السلاطین، استانبول: بی‌نا.
۳۵. فیگوئروا، دن‌گارسیا، (۱۳۶۳)، سفرنامه دزگارسیا فیگوئروا، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نو.
۳۶. قائم‌مقامی، جهانگیر، (۱۳۴۸)، یکصدوپنجاه سند تاریخی از جلایریان تا پهلوی، تهران: ارتش شاهنشاهی ایران.
۳۷. قائینی، فرزانه، (۱۳۷۵)، سکه‌شناسی دوره صفویه (براساس اوضاع مذهبی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و نظامی دوره صفویه)، پایان‌نامه دوره کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.
۳۸. کمپفر، انگلبرت، (۱۳۶۳)، سفرنامه کمپفر، ترجمه کیکاوس جهانداری، تهران: خوارزمی.
۳۹. گاردنر، بریآن، (۱۳۸۳)، کمپانی هند شرقی، ترجمه کامل حلیمی و منوچهر خوشکلام، تهران: پژوه.
۴۰. گودرزی، حسین، (۱۳۸۷)، تکوین جامعه‌شناسی هویت ملی در ایران با تأکید بر دوره صفویه، تهران: تمدن ایرانی.
۴۱. مجتهدزاده، پیروز، (۱۳۷۸)، امیران مرزدار و مرزهای خاوری ایران، ترجمه حمیدرضا ملک‌نوری، تهران: شیرازه.

ب. مقاله

۵۳. حافظ نیا، محمدرضا و علی ولی قلی زاده، (۱۳۸۶)، *دولت صفوی و هویت ایرانی*، فصلنامه مطالعات ملی، دوره ۸، ش ۴ (۳۲)، ص ۲۸ تا ۳۸.
۵۴. سلطانی، سیدعلی اصغر، (زمستان ۱۳۸۳)، «تحلیل گفتمان به مثابه نظریه و روش»، فصلنامه علوم سیاسی، ش ۲۸، ص ۱۵۳ تا ۱۸۰.
۵۵. کسرای، محمدرضا و علی پوزش شیرازی، (۱۳۸۸)، «نظریه گفتمان لاکلا و موفه ابزاری کارآمد در فهم و تبیین پدیده‌های سیاسی»، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۳۹، ش ۳، ص ۳۳۹ تا ۳۶۰.
۵۶. گودرزی، بهروز، (۱۳۹۰)، «سنورنامه در دوره صفویه»، تهران: مجله پژوهش‌های علوم تاریخی، ص ۱۰۱ تا ۱۱۲، س ۳ و ش ۲۶.
۵۷. نامور مطلق، بهمن و منیژه کنگرانی، (۱۳۸۸)، از تحلیل بینامتنی تا تحلیل گفتمانی، *پژوهشنامه فرهنگستان هنر*، س ۳، ش ۲، ص ۷۳ تا ۹۴.

ج. لاتین

58. Wodak, R. & Reisigl, M, (2001), *Discourse and discrimination: Rhetoric of racism and antisemitism*. London: Routledge.
59. Wodak, R, (2001), "What CDA is about: a summary of its history, important concepts and its developments". In *Methods of critical discourse analysis*. London
60. Wodak, R., & Meyer, M, (Eds.), (2015), *Methods of critical discourse studies*. SAGE Publications Ltd. California.

۴۲. مرعشی، امیر تیمور، (۱۳۶۴)، *تاریخ خاندان مرعشی مازندران*، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: اطلاعات.
۴۳. مستوفی بافقی، محمد مفید، (۱۳۸۵)، *جامع مفیدی*، به کوشش ایرج افشار، ج ۳، تهران: اساطیر.
۴۴. موسوی فندرسکی، ابوطالب بن جلال‌الدین میرزا، (۱۳۸۸)، *تحفه العالم در اوصاف و اخبار شاه سلطان حسین*، به کوشش رسول جعفریان، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۴۵. میرزاسامعی، محمد سامعی، (۱۳۶۸)، *تذکره الملوک*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تعلیقات استاد مینورسکی، تهران: امیرکبیر.
۴۶. ناشناخته، (۱۳۶۵)، *جهانگشای خاقان*، به اهتمام دکتر الله دتا مضطر، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی.
۴۷. ناشناخته، (۱۳۶۳)، *عالم آرای صفوی*، به کوشش یدالله شگری، تهران: اطلاعات.
۴۸. نصیری، محمد ابراهیم بن زین العابدین، (۱۳۷۳)، *دستور شهریاران*، تصحیح محمدنادر نصیری مقدم، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
۴۹. نیک‌ضمیر، عباس و احسان‌الله حجتی، (۱۳۸۲)، *امنیت و خلیج فارس*، تهران: پرسمان.
۵۰. واله اصفهانی، محمدیوسف، (۱۳۸۰)، *ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم*، تصحیح محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۵۱. _____، (۱۳۷۲)، *خلدبرین (ایران در روزگار صفویان)*، تصحیح هاشم محدث، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
۵۲. یورگنسن، ماریانه و فیلیپس لوئیز، (۱۳۹۱)، *نظریه و روش در تحلیل گفتمان*، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نی.